

**«ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ЕЛДЕРІНІҢ АРАБ ӘЛЕМІМЕН ТІЛ, ТАРИХ ЖӘНЕ
МӘДЕНИЕТ САЛАЛАРЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫСЫ» атты
халықаралық ғылыми-практикалық конференция
БАҒДАРЛАМАСЫ**

2019 жыл 19 қараша, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы

**المؤتمر العلمي الدولي
«العلاقات بين دول آسيا الوسطى والعالم العربي
في مجال اللغة والتاريخ والثقافة»**

جمهورية كازاخستان - ألكاني، 19 نوفمبر 2019

PROGRAMME

of International Scientific and Practical Conference

**«RELATIONS BETWEEN THE CENTRAL ASIAN COUNTRIES AND
THE ARAB WORLD IN THE FIELD OF LANGUAGE, HISTORY AND CULTURE»**

November 19, 2019, Republic of Kazakhstan, Almaty

келтірсек, тат – буддизм дініндегі ұйғыр халқы, қазіргі күнге дейін мақал-мәтелдерде, карт адамдардың ауыздарынан ғана еститін архаизмге айналып бара жатқан этноним. Сарт деген сөз «саудагер, отырықшы халық» деген мағынада белгілі қоғамның мүшелерін атауға қолданылып жүр. А. Арыновтың пікірінше, бұл тайпалардың атауы. Қыпшақ, татар, түркімен, тәжік этнонимдері ерте кезден бері қолданып келе жатқан тайпа атаулары. Ерте кезден бері қазіргі кезге дейін этногенезін өзгерткен. Қазіргі кезде бұл атаулар жеке бір халық атауына тән этнонимдер. Түркі этнонимі – жалпы ортақ атау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. 524 б.
2. Иманбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік (X – XI ғғ. түркі жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2010. – 378 б.
3. Арынов Т.А. Лексико-семантические и стилистические особенности языка старокыпчакского памятника «Китаб Аттухфа аз-закийа фил-луга ат-туркийя»: дис... канд. фил. н.: 10.02.06 – Алматы, 1983. – 152 с.
4. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.А. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с. +2 с. вкл.
5. Муталлибов С.М. Аттухфатуз закияту филлуғатит туркия [Туркий тил (Қипчоқ тили) хакида ноёб тухфа]. – Ташкент, 1968. – 276 б.
6. Айдаров Ф. Орхон ескерткішінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 220 б.
7. Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2005. – 240 б.
8. Әдеби жәдігер. 1-том. – Алматы, 2011
9. Атабай Б.А. Л.З. Будагов сөздігіндегі қазақ сөздері: фил. ғыл. канд. дисс...:10.02.02. – Алматы: әл-Фараби атын. Қазақ мемлекеттік ұлттық ун-ті, 1998. – 165 б. – Инв. № 4714.
10. Махпиров В.У. Древнетюркская ономастика (источники формирования, особенности функционирования, структурные типы и смысловые модели): дис... докт. фил. н.: 10.02.06. – Алматы, 1998. – 347
11. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. А.1994, 70-71б.

Шадкам З.¹, Кайранбаева Н.Н.²

¹м.а. проф., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті,
Қазақстан, Алматы қ. e-mail: zubaide.z@kaznu.kz

²PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан,
Алматы қ., e-mail: kairanbayeva.n.n@gmail.com

ШАҒАТАЙ ТІЛІНДЕ «ҚИССА-И ДЖАНКНАМАЛАР-И РИСАЛЕ-И ШАҒ-И МАРДАН» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Бір елдің ұлттық санасымен идеологиясының қалыптасуында, дамуында, нығайуында ауыз әдебиетінің орны өте маңызды. Себебі жазу сатысына келместен бұрын ұрпақтан крпаққа сөзбен жеткізілген тілдік және рухани мұра осы ауыз әдебиетінде жатыр. Дастандар, ертегілер, аңыздар, жырларда елдің ой-санасы, тапқырлығы, үміті, қайғысы, арманы, наным-сенімі, мақтанышы, т.б. сияқты материалдық емес құндылықтарымен қатар, топонимдер, киім, тамақ, ыдыс-аяқ, қару-жарақ, мезгіл, өлшем сияқты материалдық мәдениетке жататын құндылықтарды да кездестіруге болады.

Баяндамамызда, діни-батырлық мазмұнында қара сөзбен жазылған Хаз. Әлидің батырлық дастандары, әнгімелерін қамтитын шағатай тілінде жазылған қолжазба нұсқасын таныстырып мазмұндауға тырысамыз. Баяндамамызды парсы, түрік деректерге де жүгене отырып материалдарды жинақтау, аудару және талдау әдісімен дайындауға тырыстық.

Түйін сөздер: шағатай тілі, қол жазба, діни-батырлық дастан, Хз.Әли.

В статье было целью представить рукопись о героических эпосах и религиозных рассказах Хз. Али (р.а.), написанную на чагатайском языке в конце XIX века.

Ключевые слова: чагатайский язык, рукопись, религиозно-героическая проза.

The purpose of the article was to present a manuscript about the heroic epics and religious stories of Hz. Ali (r.a.), written in Chagatai at the end of the 19th century.

Keywords: Chagatai language, manuscript, religious-heroic poem.

Джанкнамалар – ислами әдебиетте мұсылмандар мен Исламға қарсыластар арасындағы соғыстарды, материалдық және рухани күресті жырлайтын һикаялар, әнгімелер, дастандар. Нақтырақ айтатын болсақ, Хз. Әлидің (р.а.) джанкнамалары, оның Ислам дінінің дұшпандарына қарсы рухани және материалдық соғыстары, жорықтары және көрсеткен ерлігі, батырлықтарын қамтиды.

Бұл әнгімелер адамдардың ой өрісін дамыту, үгіт насихаттарды тарату, ислами заңдар аясында өмір сүру принциптерін қорғау сияқты мақсат тұтқан.

Түрік тарихшысы Рейхан Гөкбен Салук түрік деректерінде Хз. Әлиге (р.а.) қатысты жиырма екі батырлық дастандары (джанкнамалары) белгілі екендігін айтады (Saluk, 2018). Олардың кейбіреулерінде авторы белгілі болса, кейбіреуінде аноним болып келеді.

Көпшілігі аңызға айналған бұл эпостарда Хз. Әлидің (р.а.) тарихи тұлғасы және ғазалары (жорықтары), яғни Ислам діні үшін аттанған соғыстары туралы мәліметтер кездеседі.

Исламды таратуға арналған жорықтары (ғазават/غزوات) туралы осы эпостарда Хз. Әлидің (р.а.) жанында, кейде Хз. Хасан және Хз. Хусейн, Мұхаммед Ханифа сияқты тұлғалар да кездеседі.

XIII-XIV-ші ғасырдан бастап пайда болған және тақырыптары ислам тарихына негізделген бұл эпостар (яғни джанкнамалар) аңыздар мен ертегілерден де нәр алған. Оны дастанда кездесетін *жын, ифрит, дию/див, пері, сиқыр* т.б. сияқты мотивтерден байқауға болады (Çetin, 2002).

Сондықтан джанкнамалар да, ауызша және анонимді мәдениеттің ерекше элементтері сияқты бағалануы тиіс деп ойлаймыз.

Хз. Әлидің (р.а.) джанкнамаларының мазмұны, тақырыбы басқа да діни жыр-дастандар сияқты шындығы бар діни уақиғалардан алынған. Негізін, бастамасын Исламның алғашқы кезеңдеріндегі соғыстардан алып отырған джанкнамалар бір жақтан діни сана мен түсінікті айта отырып осы түсінік негізінде жасалған соғыстармен жорықтарды баяндап береді. Осы джанкнамаларда баяндалатын жағдайлардың шындығын күшейтіп, растап сендіру үшін діни-тарихи оқиғалар ғажайып болмыстар және ислами мотивтермен безендіріліп айтылады.

Мәдениетіміздің тарихының маңызды қайнар көздерінен болып табылатын осындай мәтіндер мұсылман жауынгерлерінің шын немесе қиялға толы жорықтарын ғажайып тілмен әнгімелейді.

Діни-қаһармандық әнгімелердегі маңызды тұлғалардың бірі болып табылатын Хз. Әли (р.а.), ислам тарихи деректері бойынша Бәдір, Ухуд, Хәндәк, Хейбар жеңістерінде болғандай көп деген маңызды соғыстарда да жауынгерлікпен қаһармандығымен Ислам дұшпандарының жүректеріне үрей салып, Пайғамбарымызбен (с.а.с.) бірге мұсылмандардың мақтанышы болған.

Хз. Әлиді (р.а.) патшаға, арыстанға теңейтін Шаһ-и Мардан, Шир-е Яздан, Һайдар-е каррар, Шир-е Хода лақаптары оның жауынгерлікпен бірге оның күшімен құдретін де сипаттайды.

Діни-қаһармандық дастандарда Хз. Әлидің (р.а.) әулиелігі оның батырлықпен жауынгерлік қасиетімен ажыраспай бірге айтылады.

Жанкнамалардағы Хз. Әлидің (р.а.) орны мен маңыздылығын келесідей қорытынды аламыз:

- Пайғамбарымыздың (с.а.с.) күйеу баласы;
- мұсылмандардың (шиит, сүннет) мақтанышы, қаһарманы;
- Ислам дінінің таратушысы, қорғаушысы;
- кәпірлерге дұшпан, мұсылмандарға мейірімді;
- айдахар, жын, див/дию сияқты кейіпкерлерді жеңіп жоқ қылатын батыр;

- Зул-фиқар мен Дүл-дүлдің иесі.

«Қисса-и Джанкнамалар-и Рисале-и Шаһ-и Мардан» қолжазбасы.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті Шығыстану факультетінің «Жазба жәдігер және рухани мұра» ғылыми-зерттеу орталығында XV-XIX ғасыр аралығында жазылған бір неше жазба ескірткіш бар. Олардың бірі – шағатай тілінде діни-батырлық дастан түрінде Хз. Әлидің соғыстары туралы жазылған «Қисса-и Джанкнаме-и Рисале-и Шаһ-и Мардан» атты қолжазбасы. Бұл қолжазбада Хз. Әлидің (р.а.) мұсылмандарды кәпірлерден құтқару үшін, Ислам діні үшін кәпірлермен, див/диюлермен, екі басты айдаһармен, т.б. бірнеше соғысы баяндалады. Қолжазба Пайғамбарымыз (с.а.с) сахабалармен мешітте отырғанда кейік етін жегісі келіп тұрғанын айтумен бастау алады. Сол кезде сахабалардан Әбу Муажжан және Саад-е Уаққас екеуі кейік аулауға Пайғамбардан (с.а.с) рұқсат алып кетеді. Екі күн өткен соң Хз. Әли Пайғамбардан (с.а.с) рұқсат алып, серігі Қамбар Бабаны жанына алып қылышы Зұл-фиқар және аты Дүл-дүлмен оларды іздеуге сапарға аттанады. Бұдан кейін Әбу Муажжан, Саад-е Уаққас, Қамбар Баба және Хз. Әли (р.а.) төртеуінің ғажайып жерлерде, өлкелерде кәпірлер және ғажайып кейіпкерлермен (пері, див/дию, екі басты айдаһар, мыстан, сиқыр, т.б.) соғыстары мен оқиғалары басталады.

Мәтін қарапайым тілмен жазылған. Бірақ көптеген парсы тілінен енген сөздер, сөз тіркестері, теңеулер кездеседі. Түркі (шағатай) тілінде жазу барысында жазушы/аудармашы немесе көшірген кісі араб графикасымен жазуда қателер жіберіп отырған. Мысалы, дауысты дыбыстарды кей жерлерде әріппен жазып көрсеткен: *يوباردی* кей жерлерде көрсетпеген; *بياردی* және жалғауларды, жұрнақтарды кей жерлерде бірге тіркеп жазған, кей жерлерде бөлек жазған. Мәтінде *ف-ب-ج-ط* сияқты дыбыстарды шатастырып жазылған. Шылауларды *بيارله, بيرله, بيلان*, барыс септігін де: *قا، -غه، -كا،* формаларында қолданған.

Біздің қолымыздағы джанкнама шағатай тілінде, авторы белгісіз, қол жазбаның соңғы бетіне XIX-шы ғасырдың соңына шамалас келетін Хижа күнтізбесімен 1324 жылы жазылған. Орта Азияда Хз. Әли (р.а.) туралы аңыздармен һикаялар ауыз әдебиетінде көп кездескенімен жазба әдебиетте көп кездеспейді. Себебі Кеңес Одағы кезінде араб графикасымен жазылған деректер, қолжазбалар жойылды не жоғалып кеткен болатын. Социалистік саясаттың салдарынан халық қолдарындағы деректерді жасыруға не жоюға мәжбүр болды. Тәуелсіздіктен кейін осы деректер біртіндеп күн жарығына шыға бастады. Сондықтан біз Қазақстанда қанша джанкнама бар екенін айтуымыз әлі ерте.

Қолжазба 300 парақтан (600 бет) тұрады. Араб графикасымен (талиқпен) жазылған. «Қисса-и Джанкнама-и Рисале-и Шаһ-и Мардан» атты дастан кітаптың 92-ші бетінен басталады. Дастан 260 парақтан, яғни 520 беттен тұрады.

Шығарманың атауының мағынасына келетін болсақ: «джанк/جنگ» сөзі парсы тілінен аударғанда *соғыс* мағынасын береді. Парсы тіліндегі «нама/نامه» сөзі *хат* мағынасында, сонда «джанкнама» соғыс туралы хат, жазба дегенді білдірсе, «Рисале/رساله» сөзі араб тілінен аударғанда *хат, жазба* мағынасын береді. Бұл жерде яғни қолжазбаның атауында рисала сөзі артық тұрған сияқты. «Шаһ-и Мардан» парсы тілінен алынған сөз тіркесінің мағынасы *жігіттердің патшасы*. Ол, Хз. Әлидің (р.а.) лақаптарының бірі. Қолжазбада парсы тілінен кірме сөздер, теңеулер, шылаулар, қару-жарақ атаулары жиі кездеседі.

Исламда сүннеттердің төртінші халифасы болған Хз. Әли (р.а.) туралы һикаялары мен дастарндар әр елде әр түрлі болып берілген. Мысалы, Түркияда осындай діни әңгімелерді «сиер» деп атаса, Иранда оны «Джанһайе Хз. Әли, Сиер-е Хаз. Әли, Ғазават-е Хаз. Әли» деп атайды.

«Қисса-и Джанкнаме-и Рисале-и Шаһ-и Мардан» қолжазбасын екі жақтан қарастыруға болады. Ең алдымен, ол – Хз. Әлидің (р.а.) соғыстары мен Ислам дінін тарату мақсатында жорықтарының бірден соң бірі жалғасып жатқан діни әңгімелер жинағы. Қолжазбада

кездескен сахабалардың есімдері, діни-ислами рәсімдері, намаз уақыттары, кәпірлермен шайқастары, Құран аяттары, дұғалар, мұсылмандардың соғысқан елді мекен атаулары, т.б. діни оқиғаларды зерттеуде дерек ретінде қарастыруға болады. Екінші жағынан, «Қисса-и Джанкнама-и Рисале-и Шаһ-и Мардан» қолжазбасы – фольклор және әдеби жанр ретінде мифологиялық шығарма. Хз. Әли (р.а.) Пайғамбарымыздың (с.а.с.) күйеу баласы мен төрт халифаның бірі болуымен қатар, батырлығы мен ерлігі, Ислам үшін басынан өткізген оқиғалары, соғыстары ел аузында таралып, діни дастандарда оны мифологиялық ғажайып кейіпкер ретінде сипатталады. Мысал ретінде, Хз. Әлидің (р.а.) екі басты айдаһармен шайқасуы, өзінің «Зул-фиқар» атты қылышымен бір ұрғанда мың әскерді талқандауы, «Дүл-дүл» атты таңғажайып ақылды жылқысының дұшпандарға жеке тойтарыс беруі, оның мың шақырымдық жерден бір мезетте жетуі, т.б. Осындай жайттарды «сиерлер»-де де кездестіруге болады.

Діни оқиғалармен қатар, қолжазбада ономастикалық және топонимикалық атауларға толы. Мысалы, Хз. Садуақас, Хз. Абуль Муаджан, Қамбар баба, Амир Мусибат қазы, Хз. Хасани Рыза, Имам-Хусейн, Жәбрейіл (а.с.), Малик Аждар, Сахиб-қыран, Мелеке-и Деляфруз, Рустам, т.б. сияқты кейбір Ислам үшін күрескен мұсылмандардың есімдерін кездестіруге болады.

Кәпірлердің есімдерінен Қатара-уль Айн, Шемр, Науафель, Фирузи шах, Масқара, Жамчишаһ, Шахи-Хуаран, Самандар палуан, т.б. адамдардың есімдерін байқауға болады.

Қолжазбада соғыс жерлері, қоныстары, мекен атауларынан Хауаран қаласы, Мадина қаласы, Карбала даласы, Аһанруба тауы, Харазм (Хорезм) т.б. деген атаулар кездеседі.

Соғыста қолданылатын қару-жарақтардың да атаулары берілген. Мысалы, «зүлфиқар», «амуд керан», тир, найза, қалқан, т.б.

Қазіргі таңда ұлттық дүниетаным мен идеялогияны, этностың ойлау жүйесін сол ұлттың тіліне сүйеніп зерттеу, тіл арқылы қалыптасқан мәдениетті жан-жақты таразылау өзекті мәселе екені белгілі. Кезінде, Кеңес Одағының шығыстанушылары мен түркітанушылары шағатай тіліндегі көне түркі әдеби ескерткіштерін зерттеп, оны қазіргі өзбек тілінің жалғасы деп саралаған.

Дегенменде, шағатай тілі – Орта Азия, Қыпшақ даласындағы түркі әлемінің Ортағасырда ортақ ауызекі әрі жазба тілі болған. Сонғы жүз жылда осы аймақта Кеңес Одағының жазу әріптерін ауыстыру, социалистік бағытта жүргізілген отарлау саясаты негізінде: түркі халықтары ғасырлар бойы араб әріптерімен жазылған түркі тіліндегі деректерден, шығармалардан, рухани байлықтарының нәрі болып табылатын шағатай тіліндегі деректерден алыстап қалды.

Әдебиеттер тізімі:

1. “Kissa-i Cankname-i Risale-i Shah-i Mardan” қолжазбасының түпнұсқасы.
2. Saluk R. G. Hz. Ali Cenkmeleri ve Bir metin: “Esed ile Şah-i Merdan Cengi” Türk Kültürü ve Hacı Bektaşiveli Araştırmaları dergisi Bahar. 2018/Sayı 85. S. 71-85.
3. Çetin İ. *Tursun Fakih (Hayati-Edebo Şahsiyeti-Mesnevoleri)*, Ankara: İLESAM Yayınları, 2002.
4. Айкаç О. “Hz. Ali –İfrit Cenginin Yeni Bir Nüshası” Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi /sayı 15, 2017.